

ДО ПИТАННЯ ПРО СЕМАНТИЧНУ ТИПОЛОГІЮ ПРЕДИКАТИВ ДІЇ

У статті зроблено спробу з'ясувати особливості предикатів дії, визначити формальні та семантичні критерії виділення класу предикатів дії та їх типологізації.

Ключові слова: предикат, предикат дії, одномісні предикати, актантна рамка, сема активності, валентність.

Одним із актуальних завдань семантичного синтаксису на сучасному етапі є виявлення моделей речень, об'єднаних типовим значенням, з'ясування їхніх структурних і семантичних особливостей. Організаційним центром речення виступає предикат, який передбачає кількісний та якісний склад непередикатних позицій, тому аналіз предикатних одиниць на позначення дії є важливим і перспективним у плані простеження закономірностей відображення навколишнього світу у мові.

У статті ставимо за мету на основі огляду наукових розвідок з'ясувати критерії визначення і типологізації класу предикатів дії. Незважаючи на те, що їх дослідженню присвячено багато праць, чимало проблем досі залишається об'єктом дискусій, деякі класифікації потребують перегляду, уточнення, що значною мірою зумовлено складністю самої природи предикатних одиниць.

У дослідженні семантичної структури речення більшість мовознавців спираються на семантичний тип предиката та його валентні властивості. У цьому випадку «актантна рамка» дієслова (відповідна в денотативній концепції комплексу учасників ситуації) трактується як реалізація валентності предикатного слова. [1, 11].

Предикат (від лат. *praedicatum* – висловлене) – центральний компонент диктуму, пропозиції, судження, який виражає зміст події як процес, стан, відношення, ознаку, притаманні первинному суб'єктові. [11, 87]. Семантичний предикат – це центральний компонент семантичної структури речення, що позначає активні чи статальні ознаки, які проявляються у часі і віднесені чи до предмета (суб'єктний предикат), чи до ситуації (безсуб'єктний предикат). Загальну систему семантичного предиката утворюють такі різновиди: 1) предикат дії (фізичної, мовномисленнєвої та ін.): *На всіх вулицях будують арки, — там будуть проходити народи землі* (В. Винниченко); *Говорили голосно про всякі новини, про надії на хліб та врожай та про інші свої справи...* (Б. Грінченко); 2) предикат руху: *Він (Герман) просив поліцію розписати гончі листи за Готлібом, а сам поїхав до Відня...* (І. Франко); 3) предикат процесуальний: *І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу, їде дощ краплистий...* (Ю. Яновський); 4) предикат існування, наявності / неіснування, відсутності: *Одна (Маруся) довідалась, що в його є мати стара...* (Марко Вовчок); 5) предикат стану: *Будем дуже щасливі* (Л. Костенко); 6) предикат сприйняття: *І я чую на своїх щоках її мокрі вії і гарячі тремтливі губи* (Гр. Тютюнник); 7) предикат модального відношення: *Вам потрібна ділова людина...* (П. Загребельний); 8) предикат класифікації: *Дарма, він учитель...* (С. Васильченко); 9) предикат ставлення: *Він (Гетьман) любить музику...* (Б. Лепкий) та ін. [1, 24-25].

В українському мовознавстві І.Р. Вихованець спочатку поділив предикати на два найбільш узагальнені класи: предикати дії і предикати стану, відзначивши, що предикат дії може охоплювати такі конкретні значення, як творення видів діяльності, ступінь інтенсивності дії, переміщення в просторі, руху. [4, 34-35]. Згодом на основі цієї загальної класифікації предикатів він розробив шестикомпонентну класифікацію, до якої увійшли предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати та предикати кількості [4, 93]. Домінантне становище в шестикомпонентній класифікації предикатів посіли дієслівні предикати зі значеннями дії, процесу та стану.

Семантичний клас предикатів дії в українському мовознавстві виокремлено в роботах А.П. Загнітка, який зазначає, що акціональні предикати представлені в основному дієсловами фізичної, мовномисленнєвої і психічної діяльності (*будувати, пояснювати, реагувати*): *Він вийшов на середину і став невідьникам пояснювати* (А. Чайковський); впливу (*смикати, итовхати, стискати*): *І вони (хлопці) почали його смикати, итовхати...* (Б. Грінченко); руху (*рухатися, ходити*): *Звикли ходити* (Сивоок і Лучук) *пішо* (П. Загребельний); здатності до дії (*літати, ходити*): *Вниз літати* *вмів, не те що вгору* (П. Загребельний); *Гетьман зірвався з дряхлого крісла і став нервово ходити по хаті* (Б. Лепкий). [9, 40-41]. Предикати дії охоплюють також лексеми на позначення інтелектуальної дії (*акмулювати, аналізувати*): *Так аналізує справу Каранетян* (І. Багрянний); давання (*відбирати, віддавати*): *Що за рація богові віддавати в монополію...* (В. Винниченко); відношення (*переважати, рівнятися*): *Всяка голота пнеється рівнятися з пугаєм* (Б. Грінченко); володіння і приналежності (*володіти, тримати*): *Поки що треба нам тайну тримати* (Б. Лепкий). [10, 191].

Дія фіксується в основному в дієсловах. У сфері дієслів найбільше функціональне навантаження несуть одиниці із значенням дії, що пов'язано з глибоким ієрархічним членуванням дієслівної лексики. [5, 38]. У лінгвістичній літературі дієслова дії характеризуються як номінативні одиниці, що мають складну семантичну структуру. Визначальною у їх смисловій структурі є сема активності [9, 47], яка пов'язана із значенням вольового зусилля, прикладання енергії з боку суб'єкта, а також динамічності.

Наприкінці XIX – початку XX століття значно зросла увага до аналізу різних аспектів поняття *дія*. Зазначена проблематика стала актуальною як для філософії, логіки, так і для лінгвістики. Лінгвісти в поняття *дія* вкладають неоднаковий зміст. Іноді цей термін розуміють широко: кожне дієслово зараховують до предикатів дії, а отже, ставиться знак рівності між дієсловом як морфологічною одиницею і предикатом дії як суто семантичною категорією [1, 18]. Проте в граматичній системі української та інших типологічно подібних до неї мов прямої співвіднесеності між морфологічними і

семантичними класами одиниць немає. Дієслово в семантичному плані розчленовується на ряд семантичних, найголовнішими з яких є предикати дії.

Предикати дії являють собою найбільш показовий і центральний тип дієслівних предикатів. Вони позначають діяльність, що породжується суб'єктом-діячем і ним активно й безпосередньо стимулюється. Характерно, що позицію суб'єкта дії при дієслівних предикатах дії займають назви істот. Семантика дієслова тут вимагає, щоб власне-іменники (іменники, які називають реальні предмети, осіб, а не опредмечені дії, процеси, стани, ознаки) виконували функцію діяча і входили до класу назв живих предметів, переважно назв осіб, наприклад, *Старенький Йоганн, трусячись, озирється – чи не читає ще хто-небудь із ним цього листа, чи не знатиме про рятування честі* (В. Винниченко).

Предикати дії морфологічно пов'язані передусім з дієсловами. Предикативна функція – це первинна роль дієслів, основне їх призначення у граматичній системі мови. Віддієслівні деривати (віддієслівні іменники, інфінітив, дієприкметники, дієприслівники) є наслідком позиційних переміщень предикатів дії у межах речення, які частково нейтралізують вихідну семантику дії і спричинюють значеннєві нашарування інших частин мови [8, 46]. Дієслова із значенням дії охоплюють такі основні лексичні групи: а) дієслова із значенням творення, видів діяльності: *будувати, мурувати, пекти, споруджувати, творити, ткати, вудити, доїти, жати, клеїти, клепати, косити, креслити, кувати, міряти, молоти, молотити, пряти, ремонтувати, садити, сапати, свердлити, сіяти, склити, сталити, тесати, тинькувати, точити, трамбувати, цементувати, шити, шукатурити* та ін., наприклад, *Вона (Устя) була така наївна і така хитра, так мало і так багато знала, як та мурашка, що будує тиші палати...* (М. Коцюбинський); б) дієслова, що вказують на більший або менший ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт: *бгати, бити, валити, в'язати, гнути, грити, гріти, дерти, колоти, кришити, кусати, руйнувати, сікти, терти, тиснути, товкти, толочити, топтати, торкати, тулити, хилити, чавити, чистити, иматувати, цербити* та ін., наприклад, *Нарешті бродяга перебіг на лівий берег ручая і став дертися нагору...* (Ю. Яновський); в) дієслова які поєднують значення переміщення в просторі і конкретної фізичної дії: *везти, вести, волокти, котити, нести, сунути* та ін. наприклад, *Соломія цюсими несли Остапа...* (М. Коцюбинський); г) дієслова із значенням руху: *іти, їхати, прибувати, бігти, мчати* та ін., наприклад, *Не самі прибули дівчата на берег блискучої вночі ріки* (О. Кобилянська).

Предикати дії взаємодіють з іншими типами предикатів. Різновидність їхньої семантики зумовлює існування перехідних зон між предикатами дії і предикатами стану, якості. Абстрагованість від конкретних ситуацій може досягати різного ступеня, що дозволяє розмежовувати сукупність дій, а також кваліфікацію, якість, характеристику, стан, які ґрунтуються на ситуаціях, пов'язаних з конкретними діями. Дієслова, що позначають конкретні фізичні, інтелектуальні, абстрактні дії і складні процеси, складають ядро класу. Серед решти груп дієслів спостерігається «розмивання» семантичних компонентів дії в результаті чого ці розряди дієслівних лексем опиняються на периферії класу. Зменшення ступеня дії викликає пропорційне збільшення ступеня стану. У таких випадках лексеми, що мають подвійну природу, не піддаються адекватній кваліфікації. [4, 51-52].

Предикати дії відрізняються від тотожних лексичних елементів, які використовуються у специфічних синтаксичних конструкціях з конкретним і загальним, абстрагованим значенням. Той самий дієслівний елемент може вживатися і як конкретне позначення дії, і як узагальнене вираження діяльності, якості тощо. У реченнях типу *Хлопець грає на баяні* (виконує дію тепер) і *Хлопець грає на баяні* (узагальнення стосується вміння хлопця грати на баяні, тобто кваліфікації його як баяніста) тотожне лексичне наповнення спрямоване на відбиття не тотожних ситуацій. У першому реченні передається повідомлення про конкретну дію, тоді як друге речення являє собою узагальнення, що не рівнозначне ні окремій дії, ні звичайній сумі окремих дій. Друге речення стає абстракцією, яка співвідноситься з конкретними діями, але не збігається з ними. Це виявляється в різних співвідношеннях цих речень з віссю часу. У певний момент часу відбуваються тільки конкретні дії. А узагальнення типу *грати на баяні* (бути баяністом) не розташовані на певному відрізку часу, оскільки узагальнене повідомлення *Хлопець грає на баяні* є істинним і щодо моменту часу, коли хлопець не виконує співвідносної з узагальненням дії. [5, 95]. Тут ідеться не про дію, а про кваліфікаційну характеристику суб'єкта. Такі одиниці не зараховують до класу предикатів дії, оскільки вони не мають такої характерної ознаки, як часова локалізованість.

Характерною особливістю класу предикатів дії є широкий діапазон семантичної валентності, проте у структурі речення вони найчастіше вживаються з двома або трьома актантами, наприклад, *Катерина воду несе...* (В.Шевчук); *Ви кричите про вільну совість...* (В.Шевчук); *Гавриїл прибуває до Марії з благою вістю про грядуще народження Христа* (П.Загребельний).

Дієслівні предикати зі значенням дії можуть бути чотири-, п'яти- та шестивалентними і супроводжуються компонентами у функціях діяча, об'єкта, адресата, засобу, локатива, хоч такий різновид належить до непоширених явищ: *...Князь Володимир привіз собі з Корсуня нову жону, ромейську царівну Анну, перезрілу грекиню...* (П. Загребельний). Тільки дієслівні предикати дії в елементарному з семантико-синтаксичного погляду реченні можуть супроводжуватися максимальною кількістю іменникових синтаксем, що сягає шести компонентів.

Предикати зі значенням дії рідко мають один аргумент. Одномісні предикати дії вживаються в елементарних реченнях типу *Плаває відеречко...* (О.Гончар); *Здалеку закружляв вихор...* (Ю.Яновський); *Увійшли сановники.* (Р.Іванчук). Різна семантична природа предикатів дії виявляється в різній кількості залежних від них компонентів.

Отже, клас предикатів дії утворюють дієслова зі значенням фізичної, вольової дії, мовномисленнєвої і психічної діяльності, впливу, руху, здатності до дії, а також лексеми на позначення інтелектуальної дії, давання, відношення, володіння і приналежності. Предикати дії вирізняються як семантичний клас одиниць з диференційними семантико-синтаксичними ознаками: виражають активну діяльність істоти, характеризується динамічністю та часовою локалізацією і здебільшого мають високий показник семантико-синтаксичної валентності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища школа, 1984. – 159 с.
2. Богданов В. В. Семанτικο-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
3. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая шк., 1990. – 176 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / Інститут мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
6. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматика української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
7. Гайсина Р. М. Значение и синтагматика глаголов. – Уфа, 1980. – 183 с.
8. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. – К.: НМК ВО, 1990. – 132 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 662 с.
10. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
11. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.

It has been made an attempt to find out the peculiarities of the action predicates; to define the formal and the semantic criterion of the action predicates class determination and their typology.

Keywords: a predicate, an action predicate, the valence.

Г. О. Козачук

МІСЦЕВИЙ ВІДМІНОК З ПРИЙМЕННОКОМ *о (об)* У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

У статті проаналізовано конструкції приєднання *о (об)* + місцевий відмінок, визначено типи семантико-синтаксичних відношень у цих словосполученнях, з'ясовано особливості функціонування їх у реченнях.

Ключові слова: приєднано-відмінкова конструкція, місцевий відмінок, семантико-синтаксичні відношення, часові відношення, об'єктні відношення, граматична система.

У семантичній системі приєднання наявні складні відношення, здатні виразити найрізноманітніші зв'язки між предметами, станами, діями, явищами. Розкриття внутрішніх закономірностей у смисловій системі приєднання дає змогу з'ясувати непрості семантико-синтаксичні відношення між приєднано-відмінковими формами іменників та іншими словами в реченні.

Ще О.О.Шахматов у „Синтаксисе русского языка” зробив першу спробу визначити і систематизувати семантико-граматичні відношення між словами у словосполученні [14, 20–24]. В.В.Виноградов на основі аналізу великого фактичного матеріалу визначив основні типи відношень, які можуть формуватися за допомогою приєднання [2, 537].

Зв'язок приєднання з певним відмінком залежить від відповідності значень приєднання і відмінкової форми іменника чи займенника. Звідси і кількість приєднання, які вживаються з тим чи іншим відмінком, неоднакова і значення їх теж різне. Наприклад, з родовим та орудним відмінками виступає найбільше приєднання, і вони здатні виражати найрізноманітніші типи відношень [11, 457–459], з давальним та знахідним – менше, а з місцевим – лише п'ять: *у (в), на, о (об), по, при*.

Місцевий відмінок, як зазначає І.Р.Вихованець, у граматичній системі української мови посідає особливе місце [3, 87]. У синтаксичній системі він функціонує лише з приєднаннями, виражає переважно адвербіальні відношення і виконує у реченні функцію обставин. Це насамперед стосується приєднання *в, на, по, при*¹. Іменники з приєднанням *о (об)* у місцевому відмінку рідше виступають у функції обставин, а частіше – у функції інших другорядних членів речення, зокрема непрямого додатка чи означення.

У граматичній системі Лаврентія Зизанія в переліку приєднання є і приєднання *о* [7, 4]. Староукраїнські пам'ятки засвідчують первинність приєднання *о/об(ь)*, який вживався із місцевим та знахідним відмінками [6, 417–419]. *О (об)* належить до тих первинних приєднання, який не можна співвіднести ні з семантичного, ні з формального погляду з будь-якими частинами мови, тобто він діхронічно первинний [1, 279]. О.О.Потебня на основі писемних пам'яток різних слов'янських мов детально проаналізував значення конструкції приєднання *о(об)* + іменника у відповідній відмінковій формі [10, 276–277].

У сучасних теоретичних та лінгводидактичних граматиках зазначено, що конструкції із приєднанням *о(об)* вживаються з іменниками у формі знахідного та місцевого відмінків [12, 459; 13, 492; 4, 79; 9, 150], виражаючи різні семантико-синтаксичні відношення.

Можливість виражати відношення закладено в самих словах і синтаксичних конструкціях, а реалізують ці можливості флексії, суфікси та службові слова, зокрема приєднання [5, 25], які відіграють важливу структурну роль у реченні, формуючи функціональні члени його [8, 143].

У п'ятому томі “Словника української мови” в 11 томах [11, 460–462] подано такі основні типи семантико-синтаксичних відношень з приєднанням *о(об)*: часові, об'єктні, кількісні, означальні та кількісно-означальні, просторові. Місцевий відмінок іменників із приєднанням *о(об)* – перед словами, які починаються на голосний звук) в сучасній українській мові з адвербіальних значень має лише часове. У граматичній структурі речення ця приєднано-іменникова конструкція виконує функцію обставини часу з такими семантичними відмінками: а) називає в межах доби точний час у годинах, коли відбувається дія чи виникає явище, ситуація: *П'ятнадцять–четвер. Заняття*

¹ Статті автора, у яких розглянуті форми і функції місцевого відмінка з приєднаннями *в, на, по, при* у структурі речення, надруковано у „Науковому часописі” (Серія 10. – Вип.1. – К., 2005; Серія 10. – Вип.2. – К., 2006; Серія 10. – Вип.3. – К., 2007; Серія 10. – Вип.4. – К., 2008).